

Максүтова А.А.

Махмуд Кашгари–Барскани ат.

Чыгыш университети

ӨЛҮМГӨ БАЙЛАНЫШТУУ МАКАЛ-ЛАКАПТАР ЖАНА ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Адамзат жаралып, өмүр сүрө баштаганда эле өлүм да аны менен бирге жүрөт. Ар бир адамдын башында өлүм бар. Ошондуктан адамдар өлүмгө байланыштуу ишенимдерди (табу) жасап келүүдө. Алар - өлгөн адамды тиги дүйнөгө кетируү үчүн кам көрүү, өлгөн адамга кайгыруу, аза күтүү. Ошондой эле адам дүйнөдөн өткөндө аны жакындарына угузуу, өлдү деп айтпастан аны тергөө кыргыз элинин сүйлөө маданиятынын күчтүү өнүккөндүгүнөн кабар берет. Маданияттуу сүйлөшүү кыргыз элинде өтө узак мезгилдик тарыхка ээ. Кыргыз элинин урууларынын ортосундагы чыр-чатактарды басууга, «тилинен чаң чыккан» чечендер элчилик кызмат аткарган. Аларды калк кадырлаган. Дал ушул маданияттуу сүйлөй билүү сөздүк кордун негизинде ишке ашат. Ал эми сөздүк корго диалектизмдер, архаизмдер, неологизмдер, терминдер, жаргондор, эвфемизмдер, фразеоло-гизмдер, макал-лакаптар ж.б. кирет.

Кыргыз элинде канчалаган кылымдар өтсө да эл оозунан өчпөгөн улуттун тилиндеги асыл казыналардын бири – фразеологизмдер. Биздин тилибизде колдонулган ошондой фразеологизмдердин бири өлүм-житимге байланыштуу болуп келет. Аларга мисал келтирсек:

Өлүм оозунан кайтуу. Көр оозунан кайтуу

Өмүрү өчүү. Өлүү, каза болуу, тиги дүйнөгө кетүү.

Өтүп кетүү. Өлүү, жан таслим болу, көзү өтүү.

Ажал айдоо. Өлө турган учурга өзү келип урунуу, өлүмгө өзү дуушар болуу.

Ажалды оозуна тиштөө Бир нерсеге абдан белсинүү, тобокелге салуу.

Ажал жетүү. Өлүү, дүйнөдөн кайтуу.

Ажалы жок. Өлбөй аман калгандык.

Ажалдын оозуна түшүү. Кыйынчылыкка кабылуу, катал учурга туш келүү.

Жан таслим болуу. Өлүү, жаны чыгуу, дүйнөдөн кайтуу.

Жаткан жери жайлуу болсун. Өлгөн адамды эскерип, ага карата жакшы ниетин билдирүү.

Жер менен жексен болуу. Эч нерсеси калбай тыптып болу, жок болуу.

Жер жамандап барбасын. Көбүнчө өлгөн адамдын терс көрүнүшүн, кыял-жоругун айтуудан мурда «өлгөн адамды жамандоочу эмес эле» дегендей мааниде эскертүү иретинде колдонулат.

Жерге жашыруу. Өлүктү мүрзөгө алып барып коюу.

Жер жуткур. Өлгүр, өлүп кеткир деген мааниде.

Кайрат айтуу. Аза күтүп, катуу кайгырып турган адамга жакшы тилегин айтып, коңулүн көтөрүү.

Кан жутуу. Күйүмдүү адамынан ажырап оор кайгы тартуу.

Канга кан. Өлүмгө өлүм деген мааниде.

Кан күйүү. Катуу кыргын болуу.

Кан кечүү. Кан төгүлгөн катуу согушта болуу.

Кан төгүлүү. Катуу кыргын болуу.

Кара кийүү. Кара кийимин кийип, аза күтүү.

Канын ичүү. Өлтүрүү, жок кылуу.

Көз көрсөтүү. Каза болгон адамдын үй-бүлөсүнө, тууган-туушкандарына көңүл айтуу.

Көз жумуу. Өлүү, каза болуу.

Көзү ачык өтүү. Эч жакшылык же жыргалчылык көрбөй, тилеген тилегине, максатына жетпей туруп өтүп кетүү.

Көзү өтүү. Каза табуу, өлүү, көз жумуу.

Көзүн тазалоо. Жок кылуу, өлтүрүү, жайлап салуу.

Көр оозунан кайтуу. Өлүм алдында, өтө кыйын абалда.

Кыямат жайга кетүү. Өлүү, көзү өтүү.

Оор жоготуу. Өтө жакын, абдан белдүү адамдан ажыроо.

Сөөк кармоо. Өлүктү сууга алуу, кепиндөө ишине катышуу.

Сөөгүн сөпөт кылуу. Өлтүрүү, жоготуу.

Топурагы торко болсун. Өлгөн адамды көмгөндө, аны эскергенде жаткан жери жайлуу болсун деген мааниде кайрат айтуу.

Топурак буюруу. Үй-бүлөдөгү жакын адамдардын көз алдында өлсөм деген каалоону билдирүү. Өз эл, өз жеринде, туулуп -өскөн жеринде каза болуу.

Топурак салуу. Өлгөн кишини көмгөндө аны менен акыркы коштошуу белгиси катарында мүрзөсүнө топурак таштоо, биротоло коштошуу.

Төрүнөн көрү жакын. Карылыгы жетти, өмүрү аяктап калды.

Тукум курут кылуу. Укум-тукумунан, үрөн бутагынан бирөө да калбоо.

Түбүнө жетүү. Жок кылуу, ойронун чыгаруу.

Тыптыйпыл кылуу. Эч кимди калтырбай кырып салуу.

Упат болуу. Жок болуу, таш талканы чыгуу.

Үн чыгаруу. Көбүнчө өлгөн адамды жоктоп, кошуп ыйлоо.

Ыйманы жолдош болсун. Аркы дүйнөдө жай тапсын деген мааниде өлгөн адамга карата жакшы ниетин билгизүү.

Ээсине берүү. Каза болуу. Дүйнөдөн өтүү.¹

Жогорудагы көрсөтүлгөн фразеологизмдердин бир катары өлүмгө катыштуу болсо, кээ бирлери өлүмгө катышсыз мааниде болот. Мисалы:

Өгүз өлбөсүн, араба сынбасын. Эптеп-септеп, анчалык кыйналбай, катуулап киришпей, илең-салаң аракет менен.

---

¹ Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Бишкек.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997.

Өлбөгөн жерде калуу. Аябай кармашуу, мүмкүнчүлүгүнүн болушунча.

Өлбөгөн төрт шыйрагы калуу. Абдан катуу уят болуу, жети өмүрү жерге кирүү.

Өлбө жаным өлбө деп. Эптеп-септеп, ырмайып-чырмайып, араңдан зорго.

Өлбөстүн күнүн көрүү. Эптеп-септеп жан багуу.

Өлгөндө көргөн. Абдан зарыгып көпкө күтүп жүрүп көргөн.

Өлгөндү күлдүргөн. Абдан жеткен, аябагандай куудул.

Өлгөндүн үстүнө комгон кылуу. Ого бетер оор абалга дуушар кылуу.

Өлдүм-талдым дегенде. Араңдан зорго, өтө кыйынчылык менен.

Өлкөнүн өссүн. Өркүнүн өссүн.

Өлмөктөн доңуз коп. Эмне болсоң ошо бол, өлсөң өлө бер.

Өлө албай жүрүп, өлөң айтуу. Өз акыбалын сого албай жүрүп, башкага акыл айтып, жол көргөзгөн болуу.

Өлө жатканы. Эң эле начар, эң эле болбой калды дегени.

Өлөөрүн саноо. Абдан кыжаалат болуу, кыйналыш-кысталуу.

Өлөр жерине тийүү. Талуу жерине тийүү, өтө катуу таасир этүү.

Өлөр-тирилерине карабоо. Бир нерсеге жан аябай тартынбай киришүү.

Өлөрүнө көрүнүү. Кыянатчылык, кара ниеттик жагына ооп, түз жүрбөгөн кары адамдарга карата айтылат.

Өлөт алгыр. Кыжырдануу, тилдөө маанисинде.

Өлсө бир чүңкүрдө, тирүү болсо бир дөбөдө болуу. Жакшы санаалаш, кыйышпас адамдар, жакындар бөлүнбөй бирге болуу, чогуу көрөлү, ынтымакта болуу деген мааниде колдонулат.

Өлсөм сөөгүм ыраазы. Абдан ыраазы болгондук маанисинде колдонулат.

Өлүгүндү көрөйүн. Ачуусу келгенде аялдар тарабынан айтылуучу акарат кеп.

Өлүктөй уктоо. Эч нерсени сезбей абдан катуу уктоо.

Өлүктүн алаканындай. Тыйтайган, кичинекей, жарытпагандай.

Өлүм жан. Такыр эч качан, түк дагы.

Өлүмтүгүн артуу. Бирөөгө док урунуу, милдетин артып өжөрлөнүү.

Өлүп кетейин. Бир нерсенин чын экендигин далалдөө иретинде каргануу, актануу маанисин туюндурат.

Өлүү мал, өлүү мүлк. Мүлк, байлык, оокат.

Өлгөндө коргон. Абдан зарыгып, көпкө күтүп жүрүп көргөн.

Өлдүм-талдым дегенде. Араңдан зорго, араң-араң, өтө зор кыйынчылык менен.

Же өлүү эмес, же тирүү эмес. Же ары жакка кошулбай, же бери жакка кошулбай, шүмүрөйүп жалгыз калгандык.

Кыргыз тилиндеги макал-лакаптардын ичинен өлүмгө байланыштуу макал-лакаптарды

жагымдуу маанини туюндурган жана жагымсыз маанини туюндурган деп экиге бөлүп караштырдык:

Жагымдуу маани туюндурган макал-лакаптар:

Жигит өлөр жерине күлүп барат.

Өзгөгө өлүм тилегиче, өзүңө өмүр тиле.

Өзгө жалган, өлүм ак.

Өз кемчилигин өлгөнчө билбейт, киши кемчилигин кирип чыкканча билет.

Өзүң өлсөң өл, бирок досуң өлбөсүн.

Өлалбай жатып, өлөб айтат.

Өлбөгөн адам алтын аяктан даам татат.

Өлбөгөн жанга өл балык эптеп табылат.

Өлбөгөн жанда үмүт бар.

Өлбөгөн кул алтын аяктан суу ичет.

Өлбөгөн көрүшөт.

Өлбөгөн кулга жаз келер.

Өлбөстү кудай жасабайт, сынбасты уста жасабайт.

Өлбөстүн күнүн көрүп, өчпөстүн отун жагып.

Өлгөн аттын такасын издеп, алты ай жер казган байча.

Өлгөн бөрүнүн башы менен тирүү бөрүнү коркутасыгыбы.

Өлгөндөн катын артат, көчкөндөн отун артат.

Өлгөндү сурасаң тирилгенге эсе, ооруганды сурасаң айыкканга эсе.

Өлгөндү туулган жеңет, жоону кууган жеңет.

Өлгөн жолборстон тирүү чычкан сүрдүү.

Өлгөн менен кыз бергенге намыс кылба.

Өлгөн төөнүн териси эшекке жүк.

Өлгөнгө ыйлаган кайран көз, жаманга айткан кайран сөз.

Өлмөйүнчө кишинин иши бүтпөйт.

Өлөйүн десем - жан таттуу, кирейин десем - жер катуу.

Өлөңдүү жерде өгүз семирет, өлүмдүү жерде молдо семирет.

Өлүп тапкан баламды өрдөк чокуп өлтүрдү.

Өлүү болуп көрдө жок, тирүү болуп үйдө жок.

Өлүүнүн жүзү ары, тирүүнүн жүзү бери.

Өмүрдөн жамандык күтпө, өлүмдөн жакшылык күтпө.

Өнөрлүү өлбөйт, өлөрман көнбөйт.

Өңгө - жалган, өлүм - ак.

Өнөрүп жүрсө кой өлөт, өбөктөп жүрсө ырчы өлөт.

Өмүр бар жерде - өлүм бар.

Өлүүнүн иши - тирүүгө сабак.

Өлүмдөн уят күчтүү.

Өлүмдөн коркуп өмүр сүрбө.

Өлүмдөн башканы эртерээги жакшы.

Өлбөгөн адам алтын аяктан аш ичет.

Өлгөнгө бата, тирүүгө кёңүл.²

Жагымсыз маани туюндурган макал-лакаптар:

Өлүм жөнүндө көп айтса, тирүүнүн берекеси кетет

Ажал айтып келбейт.

Ажалдууга себеп жок.

Ажалдуу карга бүркүт менен ойнойт

Ажалдуу кийик адырга качат.

Ажалдуу төө жарда оттойт, ажалдуу чочко анда оттойт.

Ажал жетип күн бүтсө, кимди сорбойт кара жер.

Ажал жолу чилдин арышынан кыска.

Ажал - жуучусу оору.

Ажал жетсе, алтын тактан пайда жок.

Ажал менен азап каш-кабактын ортосунда.

Ажал, өлүм кайда жок, ашыккан иштен пайда жок.

Өлгөнгө өкүнбө, калганга береке берсин.

Өлгөндүн жазасы көмгөн.

Өлгөндүн өзүнүн шору.

Өлгөндү топурак суутат.

Өлгөн өксүтөт, кеткен кемитет.

Өлгөн тирилбейт, өчкөн жанбайт.

Өлөр киши бой түзөйт.

Өлсөң көрүң кең болсун.

---

² «Эл адабияты» сериясынын 10-тому, Макал-лакаптар. –Бишкек: Шам, 2001.

Өлтүрөм дегенден коркпо, өлөм дегенден корк.

Өлүккө жараша - ый, кадырга жараша - сый.

Өлүмдөн башканын баарысы өзү келбейт.

Өлүм кабак-кашты ирмегиче.

Өлүм менен конок айтып келбейт.

Өлүм өксүтөт, оору кор кылат.

Өлгөндө ыйлагыча, тирүүсүндө сыйла.

Өлгөндүн артынан өлмөк жок.

Өлүм биринчи күнү от, экинчи күнү чок, үчүнчү күнү жок.

Өлүм байдын малын чачат, жоктун артын ачат.

Бий менен өлгөнчө, ыр менен өл.

Өткөн келбейт, өлгөн тирилбейт.

Адабияттар:

1. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997.
2. «Эл адабияты» сериясынын 10-тому, Макал-лакаптар. –Бишкек: Шам, 2001.